

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

XƏBƏRLƏR
TRANSACTIONS
ИЗВЕСТИЯ

HUMANİTAR ELMLƏR
HUMANITIES
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Xüsusi buraxılış

№ 1

BAKI – «ELM» – 2013

ARXIV

İSLAM SADIQ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Folklor İnstitutu
islam-sadiqli@rambler.ru

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN TOPLADIĞI TAPMACALARIN TİPOLOJİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: Firidun bəy Köçərli, folklor, tapmaca, tipoloji təhlil, qıflbənd, aşıq

Key words: Firidun bey Kocharli, folklore, riddle, typological analysis, qifband, ashug

Ключевые слова: Фиридун бек Кочарли, загадка, типологический анализ, гыфылбэнд, ашуг

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif sahələrinə dair sanballı əsərlərin müəllifi kimi tanınmış böyük ədəbiyyatşünas alimdir. Ədəbiyyatşünaslığın digər sahələri ilə yanaşı, folklorun toplanması və nəşri ilə də daim maraqlanmış, bu işlə ciddi məşğul olmuşdur. "Balalara hədiyyə" kitabı F.Köçərlinin folklor sahəsindəki işlərinin gözəl bəhrəsidir.

"Balalara hədiyyə" kitabı orijinal bir üsulla tərtib edilmiş, burada folklorun əksər janrlarından seçilmiş nümunələr verilmişdir. Bunların arasında tapmacalara da xeyli yer ayrılmışdır.

Tapmacalar folklorun ən qədim və geniş yayılmış janrlarından biridir. Çox qədim dövrlərdən başlayaraq insanların bir qismi tapmaca qoşmağa başlamış, digərləri onların cavablarını tapmağa çalışmışlar. Bu yolla tapmaca qoşanlardan, onların cavablarını tapanlardan və tamaşaçılardan

dan ibarət tapmaca məclisləri yaranmışdır. Tapmaca məclisləri xalq arasında böyük marağa səbəb olmuş, zaman-zaman davam edərək bir ənənəyə çevrilmişdir. Son vaxtlara qədər xalq arasında tapmaca məclisləri tez-tez təşkil edilirdi.

Tapmaca məclislərinin belə uzun ömür yaşamağı bir neçə amillə bağlı olmuşdur. Onlardan ən mühümləri aşağıdakılardır:

1. Tapmaca qoşmaq böyük ustalıq, zəngin məlumat, dərin məntiq, xüsusi qabiliyyət və bacarıq tələb edirdi. Ona görə də hər adam tapmaca qoşa bilmirdi. Tapmaca qoşan adamlar xalq arasında böyük hörmət və nüfuz qazanırdılar.

2. Tapmaca qoşmağa və onun cavabını tapmağa xalq arasında böyük maraq var idi.

3. Hamı yaxşı başa düşürdü ki, tapmaca qoşmaq və onun cavabını tapmaq ağılın, zəkənin, təfəkkürün inkişafına, məntiqin səlisləşməsinə, insanın dünyagörüşünün zənginləşməsinə güclü təsir göstərir. Yaxşı tapmaca qoşan və onun cavabını tapan insanlar son dərəcə həzır cavab olurlar.

4. Tapmaca qoşmaq və onun cavabını tapmaq insanın poetik təfəkkürünü dərinləşdirir, istedadını cılalayır və onda obrazlı düşünmək vərdişləri yaradır.

Firidun bəy Köçərli də tapmacaların özəlliklərini yaxşı bilir və onların toplanmasına, nəşrinə, tədqiqinə böyük önəm verirdi. Onun 1912-ci ildə "Kaspi" mətbəəsində çap edilmiş "Balalara hədiyyə" kitabında 41 tapmaca mətni var.

Tapmacalar məzmununun dərinliyinə, obyektin gizlilik dərəcəsinə və cavabın çətinliyinə görə sadə və mürəkkəb olur. Ona görə də deyə bilərik ki, insanın hər yaş dövrünə uyğun tapmaca mətnləri var. Bunu F.Köçərlinin topladığı tapmacalar da aydın göstərir. Məsələn, "Bizdə bir kişi var, Xor-xor yatışı var" (1, 127) sadə tapmacadır, cavabını tapmaq o qədər də çətin deyil. Onu deyənin kimi balaca uşaq da bilir ki, söhbət pişikləndir. Bu tapmaca Azərbaycanın bütün bölgələrində yayılmış və əksər nəşrlərə də düşmüşdür.

Tapmacalar üçün obyekt olaraq daha çox insanın bədən üzvləri, ulduzlar, planetlərdən ay və günəş, ağaclar, bitkilər, meyvələr, qab-qacaq, heyvanlar, quşlar, məişət və təsərrüfat avadanlıqları və s. seçilir. Tapmaca üçün obyekt seçilərkən onun insanlara tanış olmağına mütləq fikir verilir. Tapmacanın cavabını tapacaq insanlara tanış olmayan hər hansı bir əşya, yaxud heyvan və bitki obyekt kimi seçilə bilməz. Tapmacanın uğurlu və gözəl alınması üçün obyektin düzgün seçilməsi mühüm şərtir. Məsələn, "Atdan uca, itdən alçaq" (1, 127) tapmacasını götürək. Burada üç obyekt seçilib: at, it və tapmacanın cavabı. "Atdan uca" və "itdən alçaq" ifadələri ilə gözəl poetik təzad yaradılmışdır. Bu təzad dimləyicini düşünməyə vadar edir. Əgər onun çəvik ağı varsa, "atdan uca" ifadəsini açıb, yəhərin atın belinə qoyulanda ondan uca olduğunu gözünün qabağı-

na gətirir. Dərhal da yəhəri yerə qoyanda itdən alçaq olduğu aydınlaşır. Tapmacanın cavabı yəhərdir. H.Zeynallı bu tapmacanı "Atdan hündür, qoyundan alçaq" və "Atdan hündür, itdən alçaq" (2, 32) variantlarında yazıya almışdır.

Firidun bəy Köçərlinin topladığı tapmacalar mətnlərin mükəmməlliyi, təhriflərə daha az yol verilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Bu da Firidun bəy Köçərlinin çox təcrübəli və sənətli folklor toplayıcısı olduğundan xəbər verir. Aşağıdakı tapmacaya baxaq:

*Çuğurdım bərkədən,
Səs verdi kənddən.
Ağzı sümükdən,
Saqqalı ətdən. (1, 130)*

Bu tapmaca Azərbaycanda geniş yayılmış və əksər nəşrlərə də düşmüşdür. Ona Salman Mümtazın arxivində də rast gəlinir. Salman Mümtaz bu tapmacanı belə qələmə almışdır:

*Çuğurdım həddən-hüddən,
Səs verdi kətdən-kütdən.
Dimdiyi poladdan,
Saqqalı ətdən. (3, vər. 31)*

Eyni tapmacanın mətnlərinin bir-birindən nə qədər fərqləndiyi göz qabağındadır. Bu fərq onların poetik gözəlliyində də, tapmaca kimi mükəmməlliyində də özünü göstərir. Tapmaca qoşmağın öz sirləri var. Burada birinci şərt tapmaca üçün seçilmiş obyektin ən səciyyəvi əlamətinin, yaxud xüsusiyyətinin gizli saxlanması, onun başqa bir obyektin üzərinə köçürülməsidir. Tapmacanın cavabını tapmaq üçün ipucu verilir, ancaq bütün mətn poetik kodlarla şifrlənir, daha doğrusu, tapmaca üçün seçilmiş obyektin ən əsas əlamət və xüsusiyyəti başqa bir obyektin üzərinə köçürülür. Hətta əksər hallarda adlar və əsas terminlər onların oxşarları ilə əvəz edilir. Ancaq burada kor-koranalıq, hərə-mərclik olmur, oxşarlıq, uyğunluq mütləq gözlənilir. Salman Mümtazın yazıya aldığı mətnə "dimdik" sözünün işlənməsi tapmacaçılıq baxımından yol veriləməzdir. Burada tapmacanın xoruz haqqında qoşulduğunu nəzərə alsaq, "dimdik" sözünün işlənməsinin yersiz olduğunu aydın görürük. Tapmaca qoşan heç vaxt xoruz haqqında tapmaca qoşub, "dimdiyi poladdan" ifadəsini işlətməzdi. Çünki tapmaca qoşan xoruzun əsas əlamətinin dimdik və pipik olduğunu yaxşı bilir və tapmaca da bu iki əlamətin üzərində qurulmuşdur. Ona görə demək olar ki, F.Köçərlinin yazıya aldığı mətn daha düzgündür. Bu mətnə nə "dimdik", nə də "pipik" sözü işlənməmiş, onlar müxtəlif poetik kodlarla ifadə edilmişdir. Tapmacanın xalq arasında daha çox yayılmış və mənim də uşaqlıqdan yaddaşımda qalmış variantı aşağıdakı kimidir:

*Gəlirdim kənddən,
Səs verdi bənddən.
Ağzı sümükdən,
Saqqalı ətdən.*

Bu mətnə heç bir texniki qüsurlar və məna anlaşılmazlığı yoxdur. Hər şey yerindədir. H.Zeynallının nəşr etdirdiyi "Azərbaycan tapmacaları" kitabında onun iki variantı verilmişdir. Həmin mətnlərlə birinci mətn arasındakı yeganə fərq sonuncudakı ikinci misranın "ses gəldi bəttən" və "Hay verdi bərkədən" şəklində olmasıdır. (2, 45)

Qoyun haqqındakı tapmacalar xalq arasında həm geniş yayılmış, həm də müxtəlif nəşrlərə düşmüşdür. Onlardan biri belədir:

*Altı bulaq, içərlər,
Üstü zəmi, biçərlər.*

Bu tapmacada qoyunun yelini bulağa, dərisi zəmiyə bənzədilmişdir. Burada obyektlər düzgün seçilmiş, onlar böyük sənətkarlıqla qarşılaşdırılmış, müqayisələr və bənzətmələr kifayət qədər ustahlıqla şifrlənmişdir. Yelini-bulaq, süd-su, dəri-zəmi və yun-taxıl paralelləri uğurla tapılmış, biri digəri ilə yaxşı əvəzlənmişdir. Bu tapmacanı F.Köçəri aşağıdakı kimi yazıya almışdır:

*Altı hovuz içərlər,
Üstü zəmi biçərlər. (1, 133)*

Burada hovuz sözü yerində işlənməmişdir. Tapmacanın xalq arasında yayılmış variantında da hovuz yox, bulaq sözü işlənir.

F.Köçərlinin topladığı tapmacalar arasında ilin fəsilləri və onların xüsusiyyətləri ilə bağlı maraqlı bir tapmaca var:

*Üçü bizə yağdır,
Üçü cənnət bağdır.
Üçü yığar gəlirər,
Üçü vurur dağdır. (1, 145)*

Bu tapmaca da xalq arasında geniş yayılmış və eyni zamanda müxtəlif nəşrlərə daxil edilmişdir. Hənəfi Zeynallının toplayıb 1928-ci ildə "Azərbaycan tapmacaları" kitabında bu tapmacanın mətni olduğu kimi verilmişdir (2, 74). H.Zeynallı tapmacanın cavabında sadəcə olaraq "il" yazmışdır. Ona Yusif Vəzir Çəmənçiminlinin şəxsi arxivində saxlanan "Azərbaycanda Zərdüsti adətləri" adlı əlyazmasında da rast gəlinir. (4) Yazıçı bu məqaləni "Maarif və mədəniyyət" (indiki "Azərbaycan" – İ.S.) jurnalının 1927-ci il 4-5-ci sayında nəşr etdirmişdir. Tapmacanın mətni bütün nəşrlərdə eynidir.

Göründüyü kimi, tapmaca bayatı şəklindədir. Dörd misralı, hər misrası yeddi hecalıdır. Qafiyələnməsi də eynilə bayatılarda olduğu kimidir: a,a,b,a. Yəni birinci, ikinci və dördüncü misralar öz aralarında qafiyələnin, üçüncü misra sərbəst buraxılır.

Tapmacanın dörd misradan ibarət olmasında heç bir təsadüf, yaxud söz oyunu, söz yığıcı yoxdur. Burada hər misra konkret olaraq ilin bir fəslini bildirir. Misraların başında gələn "üç" sözü hər fəsilədeki ayların sayıdır. Bundan başqa, tapmacada çox maraqlı bir qanunauyğunluq da var. Hər misra "üç" sözü ilə başlayır və üç sözəndən ibarətdir. Hər misranın "üç" sözü ilə başlamasını və hər misranın üç sözəndən ibarət olmasını heç vaxt təsadüfi saymaq olmaz. Burada tapmaca qoşan böyük ustalıq işləmişdir. Deməli, tapmacada dörd misra və on iki söz var ki, bunlar bir ildəki dörd fəslə və on iki aya tam uyğun gəlir:

*Bir bənd-bir il.
Dörd misra-dörd fəsil.
On iki söz - on iki ay.*

Tapmaca qış fəslə ilə başlayır. "Üçü bizə yağdır" deyəndə qış nəzərdə tutulur. Bütün il boyu yığılmış məhsul ehtiyatını qış yağdı kimi yox çəyir, yəni qışın qarlı, şaxtalı, boranlı, tufanlı üç ayı sözün həqiqi anlamında insanlara yağdı kəsilir. "Üçü cənnət bağıdır" misrasında sözsüz ki, yazdan, bahardan danışılır. Xalq yazın gəlişini həmişə böyük sadlıqla, sevincilə qarşılayıb. Yazın gəlişini bildirən Novruz da dünyanın özü qəder qədim bayramlardan biridir. "Üçü yığar götürər" misarasında məhsulun yığıldığı yay fəslinə işarə edilmişdir. Yazda becərilən, yetişdirilən məhsullar yayda yığılır və qışa hazırlıq görülür. "Üçü vurur dağıdır" misarasında payızın nəzərdə tutulduğu da sübhəsidir.

Göründüyü kimi, bu tapmacanın dörd misrasının hərəsində ilin bir fəslinin xarakteri, seçiyəvi xüsusiyyəti obrazlı şəkildə, yığcam və poetik ifadə edilmişdir.

Bu tapmacanın mətmində çox qədim dövrlərin düşüncə və təsəvvürünün izləri saxlanmışdır. Y.V.Çəmənzəminlinin bu tapmacanı Zərdüştlüklə bağlaması da təsadüfi deyil. Zərdüştlük fəlsəfəsi ilə bu tapmacanın məzmunu arasında çox güclü bağlılıqlar nəzərə çarpır.

Tapmaca qoşmaq və cavabını tapmaq ənənəsində bir məsələyə mütləq fikir vermək lazımdır. Əgər tapmaca şeir şəklindədirsə, cavabı da mütləq şeir şəklində verilir. Hətta belə hallarda tapmacanın özünün və cavabının mətnlərində həm misraların sayının, həm də onlardakı bölgünün eyniliyi qorunub saxlanır. Yuxarıdakı tapmacanın cavabının "il", yaxud "ilin fəsiləri" kimi verilməsi bu tələbin pozulması deməkdir. Ona görə də tapmacanın şeirlə cavabının mövcudluğu heç bir şübhə doğurmur. Mən mövcud nəşrlərdə tapmacanın şeirlə cavabını tapmadım. Lakin vaxtilə ədəbiyyat müəllimlərim Mikayıl Zeynalov və İslam İbrahimov-

dan eşitdiyim həmin cavab indi də yadımdadır. Şeirlə verilmiş həmin cavab belədir:

*Qışı bizə yağdır,
Yazı cənnət bağıdır.
Yayı yığar götürər.
Payız vurur dağıdır.*

F.B.Köçərlinin topladığı tapmacalardan biri taxıl haqqındadır:

*Havalər, ha havalar,
Çöldə doşqan balalar.
Dırnağından su içər,
Dimdiyindən balalar. (1, 149)*

Bu tapmaca da bayatı şəklindədir. Onun misralarının düzlüü və sayı, hecaların sayı və bölgüsü, qafiyələnməsi yerindədir. Mətdən texniki və məzmun baxımından heç bir pozuntu yoxdur. Tapmaca xalq arasında geniş yayılmış və müxtəlif nəşrlərdə də daxil edilmişdir. Yalnız birinci misrada fərq var. Bu misra xalq arasında daha çox "Holalar, ha holalar" yaxud "Halalar, ay halalar" şəkillərində deyilir. Üçüncü misrada "dırnaq" sözünün yerinə "ayaq" sözünün işləndiyinə də rast gəlinir.

Bu bayatı-tapmacada hər sətirin bir cavabı yoxdur. Bayatı-tapmaca bütövlükdə bir obyekt üzərində düzlüb-qoşulmuşdur. Bayatı-tapmacanın ilk iki misrası köməkçi funksiyasını yerinə yetirir. Əsas fikir üçüncü-dördüncü misralarda ifadə edilmişdir. Maraqlıdır ki, bütün nəşrlərdə bu tapmacanın cavabı şeirlə yox, sözlə verilmişdir. Halbuki bayatı şəklində düzlüb-qoşulmuş bu tapmacanın cavabı da mütləq bayatı şəklində olmalı idi. Orta məktəbdə oxuduğum vaxt ədəbiyyat müəllimlərim Mikayıl Zeynalov və İslam İbrahimov, həmçinin tarix müəllimlərim, gözəl el şairi Ziyadxan Məmmədov bu tapmacanın cavabını şeirlə deyirdilər. Bunun üçün tapmacanın üçüncü misrasının əvvəlinə "O nədir ki" formulunu artırirdilər. İndi müqayisə göstərir ki, həmin formulun düşməsi tapmacanın cavabının şeirlə deyilməsini çətinləşdirmişdir. Həmin formulun bərpasından sonra isə cavabın şeirlə deyilməsi heç bir çətinlik törətmir:

*Holalar, ay holalar.
Çöldə doşqan balalar.
O nədir ki, ayağından su içər,
Dimdiyindən balalar.*

Cavabı:

*Holalar, ay holalar,
Çöldə doşqan balalar.*

*O taxıldı, ayuğundan su içər,
Dimdiyindən balalar.*

Bu bayatı-tapmacanın Hənəfi Zeynallının "Azərbaycan tapmacaları" kitabındakı variantı beş misradan ibarətdir. Onun ikinci, dördüncü və beşinci misraları F.Köçərliyəkinin eynidir. Birinci misrası "Halalar ha halalar" şəklindədir. Üçüncü misra artırılmışdır: "Quşlarda necə quşdur". Tapmacanın cavabı da şəirlədir:

*Halalar ha halalar,
Dağda dovşan balalar.
Arpa ilə buğdadır.
Durnağundan su içər,
Dimdiyindən balalar. (2, 75)*

Tapmacanın öz mətnində arpa və buğda quşa bənzədilmiş, "Quşlarda necə quşdur" şəklində ifadə edilmişdir. Xalq arasındakı variantda bu misra "O nədir ki" formulu ilə verilmişdir. Buradan aydın görünür ki, tapmacanın cavabı da şəirlə olmuşdur.

H.Zeynallıda bu tapmacanın üçüncü misrası bir variantda "Dağda dovşan balalar", ikinci variantda isə "Dağda kəklik balalar" kimi verilmişdir. (2, 56, 57) Bilmək lazımdır ki, tapmacadakı "Çöldə dovşan balalar" misrası qətiyyənlə təsadüfi deyilməmişdir. Yağış yağıb gün çıxanda taxıl yaxşı inkişaf edir, tez böyüyür. Xalq arasında belə bir inam var ki, yağış yağıb, dalınca gün çıxanda dovşan balalayır. Misralar arasındakı qırılmaz məntiqi bağlılıq möhz bundan doğur. Taxılın böyüməsi üçün yağış və gün lazımdır. Yağış yağıb, gün çıxanda dovşan balalayır. Buna əsaslanıb demək olar ki, "Dağda dovşan balalar" variantı daha doğrudur.

F.Köçərliyin topladığı Qoza haqqındakı tapmacanın üçüncü və dördüncü misralarında təhrif nəzərə çarpır:

*Bir bölük otlar.
Çəmənə otlar.
Vədəsi gələndə
Dimdiy çatlər. (1, 149)*

Tapmacanın hər misrası beş hecadan ibarətdir, yalnız üçüncü misra altı hecalı alınmışdır. Bu misra xalqda və müxtəlif nəşrlərdə "Vaxtı çəntə" kimidir ki, onun daha doğru olduğunu hecaların sayının eyniliyi də təsdiqləyir. Dördüncü misra xalq arasında daha çox "Dərisi çatlər" şəklində işlənir. Qozanın qabığı dəriyə bənzədilir və "dimdiyə" nisbətən onun daha gözəl olduğu aydın görünür.

Azərbaycan tapmacalarının böyük bir qismi riyazi hecablamalar üzərində qurulmuşdur. Belə tapmacalara F.Köçərliyin topladığı mətnlər arasında da rast gəlinir:

*Bir dəradə yeddi təpə,
Hər təpədə yeddi dəlmək.
Hər dəlməkdə yeddi tülkü,
Hər tülküün yeddi balası,
Eylər necə hamısı. (1, 158)*

Və yaxud:

*Kəkiyin qan ayağı,
Qın əli, qan ayağı.
Aşiq bir şey görübdür,
Üç başı, on ayağı. (1, 170)*

Birinci tapmacanın cavabını tapmaq üçün düzgün riyazi hecablama aparmaq lazımdır. Burada yeddi rəqəmi dörd dəfə öz-özünə vurulur, yəni dördüncü dərəcədən qüvvətə yüksəldilir: $7=7 \times 7 \times 7 = 49 \times 49 = 2401$. Bu tapmacanın mətni "Dədə Qorqud"dakı "Yeddi dəre qoxuların tülkü bilir" (5, 16) misrası ilə yaxından səsleşir. "Yeddi dəre" və "tülkü" paralelləri onların arasında bir bağlılıq olduğunu söyləməyə əsas verir. İkinci tapmacada isə "üç baş" və "on ayaq" ifadələri düzgün seçilmişdir. Burada elə çətin riyazi hesablama aparmağa ehtiyac yoxdur. Tapmaca qoşan burada gözlərilə gördüyü bir mənzərəni ümumiləşdirmiş, müşahidəsini tapmaca şəklində ifadə etmişdir. "Üç baş" və "on ayaq" ifadələri tapmacada üç canlı varlıqdan söhbət getdiyini göstərir. Deməli, üç canlının on ayağı olmalıdır. Bir qəder dərindən düşündə aydın olur ki, söhbət inək, buzov və sağıcıdan gedir. Bu tapmaca H.Zeynallının "Azərbaycan tapmacaları" kitabına da daxil edilmişdir. (2, 41)

F.Köçərliyin topladığı başqa bir tapmacaya baxaq:

*Səkkizi san darayı,
Doqquzu don darayı.
İkisi xas qırmızı,
Dördü mazan darayı. (1, 137)*

Bu tapmaca da bayatı şəklindədir. Onun quruluşunda hər şey yerindədir. İki, dörd, səkkiz və doqquz sayları ayrı-ayrı heyvanların əmcoklərinin miqdarını bildirir. Tapmacanın H.Zeynallının "Azərbaycan tapmacaları" kitabındakı mətni F.Köçərliyə nəşrindəkinin eynidir. (2, 43) Cavablarda da fərq yoxdur: itin səkkiz, donuzun doqquz, qoyunun iki, inəyin dörd əmcöyü var.

Bu tapmacanın son vaxtlar Qarabağdan toplanmış bir variantında üçüncü və dördüncü misralar F.Köçərliyə nəşrindən fərqlənir:

*O nədi ki, Səkkizi san daraydı,
Doqquzu don daraydı.*

*Dördü xas qırmızı,
İkisi mazan daruğu. (6, 376)*

Maraqlıdır ki, tapmacanın hər iki variantının cavabı eynidir. Fərq yalnız misraların düzlülüşündə və bir-iki sözün yerdəyişməsində nəzərə çarpır. Qarabağ variantında üçüncü-dördüncü misralar təhrif edilmişdir. İki və dörd saylarının yerdəyişməsi üçüncü misrada hecaların sayını azaltmış (6), dördüncü misrada artırmışdır (7) ki, bu da ciddi təhrifdir.

F.Köçərliyə bu tapmacanın cavabı sözlə verilmişdir. Qarabağ variantında isə cavab şeirlədir:

*Dördü inək məməsi,
İkisi qoyun məməsi.
Doqquz donuzun məməsi,
Səkkizi də itin, cunavarın. (6, 376)*

Burada ayrı-ayrı sətirlərdə hecaların sayı eyni olmasa da, cavab poetik mətn kimi zəif görünərsə də, onun şeir şəklində deyilməsi maraqlıdır.

F.Köçərliyin topladığı tapmacalardan bir neçəsinə Salman Mümtazın şəxsi arxivində saxlanan əlyazmalarda da rast gəlinir. Onlardan biri xüsusi maraq doğurur. Onun mətni belədir:

*Suda Süleyman gördüm,
Dağda düleyman gördüm.
Yatır gövşər daş gördüm,
Duzsuz bişniş aş gördüm. (1, 138)*

Bu tapmacanın S.Mümtazın arxivindəki mətnindən yeganə fərqi ondadır ki, sonuncuda "düleyman" sözü "dələyman", "gövşər" sözü "göyşər" kimi yazılmışdır. (3, vər. 31) Burada hər misra bir obyektin üzərində qurulmuşdur və söhbət dörd obyektəndir. Tapmacanın hər iki mətni eyni olsa da, ikinci misranın cavabında fərq var. Cavablar belədir:

F.Köçərliyə	Salman Mümtazda
1. Balıq	1. Balıq
2. Ayı	2. Siçan
3. Dəyirman	3. Dəyirman
4. Halva	4. Halva

Göründüyü kimi, "dağdakı düleyman" F.Köçərliyə ayı, Salman Mümtazda siçandır.

Tapmaca düzüb-qoşmaq ənənəsi min illər boyu inkişaf edərək daha da təkmilləşmiş, aşıq poeziyasında əvvəlcə deyişmə, sonra isə qıfılənd janrının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Tapmaca deyənə onun cavabını tapan arasındakı dialoq iki aşığın deyişdiyi səhnəni xatırladır. Bunların arasında çox yaxından səsleşən tipoloji oxşarlıq var. Aşıq sənətindəki deyişmə və qıfılənd tapmaca məclislərinin əsasında təşəkkül tapmışdır.

Bunu bir çox tapmacaların qıfılənd şəklində qoşulması da aydın göstərir. Belə tapmacalara F.Köçərliyin topladığı mətnlər arasında da rast gəlinir. Onlardan birinə baxaq:

*O nədir ki, göydən yerə sallanır?
O nədir ki, hər nə desən allanır?
O nədir ki, göbəyindən nallanır? (1, 155)*

F.Köçərli bu misraların hər birini ayrıca müstəqil tapmaca kimi yazmışdır. Sözsüz ki, hər misrada bir obyektəndən söhbət gedir. Ona görə hər misranın öz cavabı var. F.Köçərliyə cavablar şeirlə yox, sözlə verilmişdir: yağış, uşaq, pul.

Bu tapmacanı H.Zeynalli "Azərbaycan tapmacaları" kitabında "Bağlamalar" başlığı altında vermişdir və şeir dörd misradan ibarətdir:

*O nədir ki, gökdən yerə sallanır
O nədir ki, hər nə versən allanır.
O nədir ki, ortasından nallanır,
Ustad isən bunnan mana cavab ver. (2, 75)*

Göründüyü kimi, tapmacanı söyləyən adam onun cavabını gözləyir. Deməli, burada qarşılaşma var, canlı deyişmə səhnəsi var. Belə olan halda tapmacanın cavabı da mütləq şeirlə deyilməlidir. Tapmaca janrında bir deyişməz qanun var. Şeir şəklində olan tapmacalar nə cür, yəni hansı qəlibdə qoşulursa, cavabı da həmin qəlibdə verilməlidir. Tapmaca iki sətirdə, cavabı da iki sətir, dörd sətirdə, cavabı da dörd sətir olmalıdır. Hər sətirdəki hecaların sayı da dəyişə bilməz. Tapmacanın hər sətirində neçə heca varsa, cavabın da hər sətirində həmin sayda hecanın olması vacibdir və bu şərtə əksər hallarda əməl edilir. Hətta misralardakı bölgü prinsipinin pozulmasına da nadir hallarda yol verilir. H.Zeynallının variantında bunu aydın görmək olur. Dörd misralıq tapmacaya dörd misradan ibarət şeirlə cavab verilmiş, bütün ölçü və bölgülər gözlənilmişdir:

*O yağışdır, gökdən yerə sallanır
Körpə uşaqdır, hər nə versən allanır.
O sikkədir ortasından nallanır.
Al cavabın usta söylə başqusun. (2, 76)*

Burada yeganə bölgü pozğunluğu ikinci misradadır. Onu da texniki səhv saymaq lazımdır. Misra əslində "O uşaqdır, hər nə versən allanır" şəklində olmalıdır.

Bu tapmacanın bir variantı da Qarabağdan toplanmışdır. O da dörd misradan ibarətdir:

*O nadi ki, göydən yerə sallanır?
O nadi ki, hər nə desən allanır?*

O nədi ki, göbəyindən nallandır?
O nədi ki, gəzir bütün cahanı? (6, 376)

Tapmacanın mətni mükəmməldir, bütün ölçü və bölgülər yerli-yerindədir. Poetik gözəlliyi də göz qabağındadır. Tapmacanın cavabının da texniki cəhətdən heç bir qüsuru yoxdur.

O yağışdı, göydən yerə sallandır.
O uşaxdı, hər nə desən allandır.
O uşaxdı, göbəyindən nallandır.
O Günaşdı, gəzir bütün cahanı. (6, 376)

Cavabın ilk iki misrası qaydasındadır, burada H.Zeynallı variantındakı təhrif də yoxdur. Üçüncü misrada "uşax" sözü ya söyləyicinin yaddaşından gələn təhrifdir, yaxud nəsr zamanı yol verilmiş texniki səhvdir. Bu səhvin hesabına misranın mənası anlaşılmaz olmuşdur. Əgər tapmacanın özündə doğrudan da uşaq nəzərdə tutulmuş olsaydı, onu qoşan adam heç vaxt göbək sözünü işlətməzdi. Çünki göbək insana aiddir və insan haqqındakı tapmacada bu sözü işlətməzlər. Burada göbək məcazdır, onunla başqa bir şeyanın şifrələndiyi sübhəsidir. Sikkənin ortasına möhr vurulur, göbək deyəndə möhr sikkənin ortası nəzərdə tutulmuşdur. Ona görə də həmin misranın cavabı H.Zeynallı variantında düzgün verilmişdir. Bu, F.Köçərlidəki cavabın da eynidir. Qarabağdan toplanmış mətnin sonuncu misrası tapmacanı qıfıləndə daha da yaxınlaşdırmış, onun poetik gözəlliyini xeyli artırmışdır.

Yuxarıdakı tapmacanın hər üç variantında bütün misraların "O nədir ki" formulu əsasında qurulduğunu görürük. Bu formula başqa tapmaca mətnlərində də təsadüf olunur. Aşağıdakı tapmacalarda möhzbu formuladan istifadə edilmişdir:

O nədir ki, baldan şirin,
Zəhərdən acı. (Dil) (8, 106)

O nədir ki, bədəni içəridə,
Başı eşikdə. (mismar) (8, 106)

Bu formula Kərkük tapmacalarında da rast gəlinir:

O nədir ki, qalbdan çıxmaz. (uşaq, övlud) (7, 328)

O nədir ki, nə mavidli, nə suri,
Bir gözəl ağacda bitər saçları (Lif) (8, 328)

Bəzən dörd misralıq tapmaca mətnində yalnız birinci, yaxud üçüncü misranın əvvəlində "O nədir ki" formulu işlədilir. Qarabağ folklorundan

götürülüb yuxarıda nümunə verilmiş dörd misralıq tapmacanın yalnız ilk misrasının əvvəlində "O nədir ki" formulundan istifadə edilmişdir. Deməli, "O nədir ki" ifadəsi tapmaca yaradıcılığı prosesinde yaranmış, zaman-zaman öz əhəmiyyətini saxlayaraq sabitləşmiş, ənənəvi tapmaca formuluna çevrilmişdir. Sonralar aşıq sənətində qıfılənd yaradıcılığında "O nədir ki" formulundan daha geniş istifadə olunmağa başlamışdır. Qıfıləndlərin bir çoxunda sualların "O nədir ki" formulundan istifadə etməklə qoyulduğunu görürük:

O nədir ki, dayanıbdır dayıqsız,
O nədir ki, boyanıbdır boyıqsız.
O nədir ki, doğur əlsiz, ayıqsız,
Üç ay keçər, ayığı var, əli var.

Qıfılənd yaradıcılığında "O nədir ki" formulu ilə yanaşı, tapmacaların obyektlərindən də istifadə edilmişdir. Hətta bir sıra tapmacaların ayrı-ayrı misralarına qıfıləndlərin tərkibində rast gəlinir. Məsələn, Qarabağdan toplanmış "O nədir ki, doğur əlsiz, ayıqsız, Üç ay keçər, olar əlli-ayaxlı" (6, 377) tapmacası olduğu kimi yuxarıdakı qıfıləndin son iki misrasında təkrarlanmışdır.

Göründüyü kimi, aşıq poeziyasının ən maraqlı və nadir incilərindən olan qıfılənd yaradıcılığı öz başlanğıcını tapmacalardan götürmüşdür. Tapmacalar uzun əsrlər boyu həm formaca, həm də məzmunca təkmilləşdirilmiş, tapmaca qoşmaq sənətkarlığı inkişaf edərək elə bir yüksək mərhələyə çatmışdır ki, nəhayət, ondan qıfılənd yaradıcılığı budaqlanmışdır.

F.Köçərlinin topladığı tapmacaların hamısı H.Zeynallının "Azərbaycan tapmacaları" kitabına və ondan sonrakı əksər folklor topluslarına daxil edilmişdir. Əksər tapmacaların mətnləri arasında heç bir fərq yoxdur. Bəzilərində azacıq fərqlər nəzərə çarpır.

Beləliklə, tapmacalar folklorun geniş yayılmış və dəyərli janrı olmaq etibarilə zaman-zaman ziyalılar yaxından maraqlandırmışdır. F.Köçərlidə bir ədəbiyyatşünas kimi tapmacaların toplanmasına və nəşrinə xüsusi qayğı göstərmişdir. Onun toplayıb "Balalara hədiyyə" kitabında nəşr etdirdiyi tapmacalar həm ilk toplama materialı olduğu, həm də mətnlərin mükəmməlliyinə, bitgünlüyünə görə bu gün də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onların daha geniş tədqiqinə ehtiyac duyulur.

ƏDƏBİYYAT

① Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası. S.Ə.Şirvani, F.Köçərlidən, S.S.Axundov. A.Şaiq. Bakı, "Gənclik", 1985.

2. Zeynallı H. Azərbaycan tapmacaları (Translitterasiya edib çapa hazırlayanlar: Rza Xəlilov, Afaq Xürəmçizadə). Bakı, 2013.

3. *Mümtaz S. Koroğlu dəftəri*. AMEA Əl. F.24, s.v. 579. dof. 2.
4. *Çəmənçəmənli Y.V.* "Azərbaycanda Zərdüştü adətləri". AMEA Əl. F.21, s.v. 120.
5. "Kitabi-Dədə Qorqud" (Tərtib edoni H.Araslı). Bakı, "Gənclik", 1978.
6. Qarabağ: Folklor da bir tarixdir (Layihənin rəhbəri Muxtar Kazımoğlu, tərtib edoni İlkin Rüstəmzadə). Bakı, 2012.
8. Azərbaycan folkloru antologiyası. İraq-Türkman cildi (Tərtibçilər: Qəzənfər Paşayev, Əbdüllətif Bəndəroğlu). Bakı, 1999.
7. Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası. El çələngi. Bakı, "Gənclik", 1983.

Islam Sadig

TYPOLOGICAL ANALYSIS OF RIDDLES
COLLECTING BY FIRIDUN BEY KOCHARLI

Summary

The great literary critic F.Kocharli also worked to collecting and publication of the folk-lore strictly. This is result the book "Present to the babies".

F.Kocharli included 41 riddle to the "Present to the babies" book. In the article the same riddles were investigated in comparative form with available publications, perversions were appeared.

Riddle writing tradition was showed impacting to the arising gıfılbend genre in the ashug poetry.

Ислам Садыг

ТИПОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЗАГАДОК,
СОБРАННЫХ Фиридун бек КОЧАРЛИ

Резюме

Великий литературовед Ф.Кочарли серьезно занимался сбором и изданием фольклора. Книга "Подарок детям" является плодом этой деятельности.

Ф.Кочарли включил в книгу "Подарок детям" 41 загадку. В данной статье эти загадки изучены в сравнении с текстами в существующих изданиях, выявлены их искажения.

Показано влияние традиции в сочинении загадок к появлению стихотворной формы гыфылбэнд в ашугской поэзии.